

NOTES CRITICOBIBLIOGRÀFIQUES

L'EDICIÓ DELS DOCUMENTS DELS ARXIUS VATICANS (ANYS 1933-1937) SOBRE LA REPÚBLICA I LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA, PER VICENTE CÁRCEL ORTÍ

Ramon CORTS I BLAY

Vicente CÁRCEL ORTÍ (ed.), *La Segunda República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano. III. Documentos de los años 1933 y 1934*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 2014, XXXVI-996, p.

No es pot parlar de monsenyor Vicente Cárcel Ortí sense quedar corprès davant de l'obra immensa que està duent a terme amb les seves investigacions a l'Arxiu Secret Vaticà recollint, ordenant, analitzant i explicant cada un dels milers de complexos documents sobre la II República i la Guerra Civil dipositats en l'esmentat arxiu. Ara ha arribat ja a l'any 1937. Cal estar-li'n pregonament agraït.

En la nostra revista, ja hi vàrem presentar els documents de l'any 1931 –*Analecta Sacra Tarraconensia* 86 (2013) 957-965 i del 1932 *AnalTar* 87 (2014) 939-978. Ara tractarem dels darrers volums apareguts considerant cadascú independentment dels altres, però esguardant-los en el seu conjunt, que és com dir mirant els cinc anys de manera sincrònica, de 1933 a 1937.

Diguem abans de prosseguir que en aquest període emergeix, al costat d'altres gran personatges, com el cardenal Vidal i Barraquer, el nunci Federico Tedeschini, al servei de la diplomàcia vaticana. La seva personalitat i trajectòria han estat recentment ben presentades, en realitzar un estudi sobre l'etapa precedent de la República; això és, la dictadura de Primo de Rivera, que pot servir com a introducció i visió de conjunt de la nunciatura de monsenyor Fe-

derico Tedeschini i del període que ara ens ocupa. Ens referim a la tesi doctoral de Mónica Fuster Cancio, *Los años 20 en España a través de los despachos diplomáticos del nunci Federico Tedeschini*, Roma, EDUSC, 2017.

En iniciar el nostre comentari hem de recordar les introduccions que fa l'editor a l'inici de cada un dels volums que va publicant. Són de gran ajut, són com una guia de lectura que introdueix els grans temes que apareixen en cadascun dels volums. Ningú com els qui els ha elaborat coneixerà millor de què tracten i ajudarà a individuar quins són els principals temes que contenen les pàgines de cada volum. Això mateix passa amb aquest, el tercer, que comença amb una llarga introducció de vint-i-dues pàgines (IX-XXIII). Hi veurà també no sols de què tracten, sinó també quina és la interpretació personal de monsenyor Cárcel respecte dels esdeveniments històrics que ha resseguit a la vista dels documents que ha aplegat i certament treballat.

En la documentació corresponent al bienni 1933-1934 hi ha fonamentalment tres temes que ocuparen l'atenció del nunci Tedeschini: la Llei de Confessions i Congregacions Religioses de 1933, l'encíclica de Pius XI, *Dilectissima nobis* –la reacció de Pius XI a aquesta llei– i la negociació d'un *Modus vivendi* durant el segon semestre de 1934. En aquest intent d'entesa, el *Modus vivendi*, entre Església i l'Estat republicà apareix també el pensament i l'acció del cardenal Vidal i Barraquer. I es fa palès ensems el fracàs rotund de les dues parts, Govern i Santa Seu, per manca d'entesa mútua. En els documents que recull monsenyor Cárcel hom pot adonar-se de les condicions que posà la Santa Seu per negociar i que poc estava disposat a cedir l'Estat.

Altres maldecaps del nunci foren la salvaguarda del «sagrat tresor artístic» i la revolució d'octubre de 1934 a Astúries i altres llocs d'Espanya. Sobre aquest episodi, hom llegirà amb interès l'estudi de l'editor de la documentació que presentem, *Los mártires del siglo xx en España*. Amb tot això s'introdueix un tema discutit: si aquells atacs a l'Església eren ja els inicis de la persecució religiosa que s'esdevindria a partir de 1936 i si els religiosos assassinats foren en conseqüència el que hom anomena els primers màrtirs d'aquella persecució.

La Llei de Confessions i Congregacions religioses fou la que tingué una més gran transcendència per a l'Església i la que provocà més reaccions contra la República tant dins com fora d'Espanya; així ho mostren a bastament els documents aquí recollits. Cárcel Ortí en la seva recerca va mostrant l'elaboració lenta i complexa d'aquella llei. El text començà d'ésser debatut en el Parlament el dia 2 de febrer de 1933 i fou aprovat el 17 de maig del mateix any per 278 vots contra 50. Amb aquest resultat i amb el seu desenvolupament posterior, la premsa laica podia lloar el projecte com un model de fidelitat constitucional –ja que en definitiva es tractava de posar en pràctica l'article 26 de la Constitució: no hi havia cap traç, sostenia, de sectarisme religiós. La premsa catòlica, i no sols la integrista, el jutjà molt severament. Per què, què hi veia? Limitacions i

coaccions a la llibertat personal, mentre que els drets i les garanties d'aquestes llibertats hom els deixava a l'arbitri de l'Estat.

A través de les discussions parlamentàries recollides en els despatxos del nunci i per altres observadors hom pot veure les posicions radicals dels partits més extremistes, recolzades en llur anticlericalisme i sovint en llur esperit antireligiós. I junt amb aquesta presentació hi havia la dels diputats catòlics de la minoria agrària atacant la llei i esgrimint l'argument principal de l'anticonstitucionalitat de la llei, amb l'actuació de Gil Robles i la seva denúncia; verbigràcia, que les bases de la futura llei violaven els drets dels creients, defensats i garantits en totes les legislacions internacionals.

El president Alcalá Zamora es negà a signar la llei fins al darrer moment en considera-la persecutòria i exhaurí el temps legal per a fer-ho, fins el dia 2 de juny. El diputat José Bergamín digué: «Me repugna que se combata, que se haga una política persecutoria contra la Religión Católica ¿Qué utilidad se saca con ello? En política lo que no es útil es perjudicial» (document 1032).

La resposta del Papa, ja ho hem dit, fou l'encíclica *Dilectissima nobis*, del 3 de juny de 1933, que constitueix la denúncia de Pius XI envers les mesures d'excepció adoptades contra l'Església: contra la discriminació respecte de l'ensenyament públic escolar i acadèmic, contra la conculcació del dret de la propietat reconegut per la Constitució, l'espoli dels seus béns ja fossin els immobles o ja fossin mobles –bens catalogats, obres d'art objectes de tota classe– dedicats al culte, tots foren declarats propietat pública nacional passant a la lliure disposició de l'Estat, fins excloure tota obligació de compensació a l'Església. El Papa denuncià igualment la dissolució a Espanya de la Companyia de Jesús. L'encíclica acabava amb una crida a la unitat dels catòlics.

L'escrit de Pius XI causà bona impressió, sobretot entre els catòlics, però provocà una acollida hostil en la premsa i en el recentment celebrat Congrés radicalsocialista (Doc. 1110). Això no obstant, foren moltes les manifestacions d'homenatge i d'adhesió a la Santa Seu (Doc. 1114). Els diputats radicalsocialistes Ruiz del Río, Galarza i Vargas presentaren a les Corts una proposta contra l'encíclica (Doc. 1119). Per a Galarza i companys, l'encíclica, així com la pastoral col·lectiva del Episcopat –de què de seguida parlarem– eren protestes *sediciosas* i els favorables a ella uns «reaccionaris» que incitaven a la rebel·lió.

La d'aquells radicals era una concepció que negava fins el dret de l'Església a plànyer-se (Doc. 1046) i d'impartir directrius als seus fidels. L'encíclica era vista, doncs, com una intromissió del Papa en el règim polític d'Espanya, la conseqüència tan il·lògica com injusta era la petició que fossin aplicades als bisbes les sancions corresponents. El diputat radicalsocialista Gomáriz proposà la ruptura de relacions amb el Vaticà i l'establiment de relacions entre Espanya i la República dels Soviets (Doc. 1121). Però el Papa no volgué rompre les relacions diplomàtiques.

Si romania el règim de separació Església-Estat era inadmissible la proposta relativa a la aprovació governativa del nomenament de bisbes. Hi ha abundosa informació sobre aquest punt (Doc. 1153, 1226, 1311, 1347).

La ruptura no es consumà mercès també a l'actuació de Tedeschini, el qual, segons el Govern mateix, havia fet «*un vero miracolo*», aconseguint de mantenir les relacions durant els dos primers anys de la República no ja amb un Estat simplement laic, sinó, com deia el nunci, «*con esta República*». Amb les lleis anticlericals ja aprovades, amb la crema d'esglésies i convents, amb la dissolució de la Companyia de Jesús i confiscació dels seus béns, la llei de Confessions i Congregacions Religioses i especialment la prohibició de l'ensenyament que els havia estat imposada. Amb tot això, deia el ministre, era moralment i humana impossible que no es trenquessin les relacions. «*Y Vd. ha hecho el milagro, porque, con otro nuncio, y no se lo digo por adulación, se habría roto todo infaliblemente*». (Doc. 1069).

Sorprenentment, Tedeschini trobà l'oposició constant dels integristes, monàrquics, tradicionalistes, nacionalistes i altres que haurien volgut la ruptura i que no es resignaven a veure que el representant pontifici tractava diàriament amb el Govern (Doc. 1064).

Alguns sectors catòlics acusaven els bisbes de covardia davant els abusos de les autoritats republicanes. Entre aquests abusos hi havia els que ja hem assenyalat de l'actuació del Govern respecte dels béns de l'Església. Aquí fem esment de les negociacions conduïdes per Vidal i Barraquer amb la Generalitat de Catalunya relatives al Patrimoni artístic eclesiàstic (Docs. 1005, 1040). La Santa Seu, d'altra banda, impartí normes als bisbes en el cas que les autoritats governatives intentessin de fer inventaris (Doc. 1088).

Des de l'inici de la República la Santa Seu considerà caducat el Concordat de 1851. Aconsegua així plena llibertat per al nomenament de bisbes. Però tant l'Església com l'Estat sentiren prest la necessitat de regular las relacions Església-Estat. En conseqüència, el nomenament del nou ambaixador i les converses per a un nou concordat foren dos punts que ocuparen l'atenció de les dues potestats durant tot el 1934 i bona part de l'any següent.

La Plenària de la Congregació d'Afers Eclesiàstics Extraordinaris es reuní el 14 de maig de 1934, quan estava a punt d'arribar a Roma el nou ambaixador espanyol per negociar amb la Santa Seu un concordat o un *Modus vivendi*. Els cardenals es manifestaren més aviat favorables a un *Modus vivendi* que regulés algun punt, però amb moltes cauteles i reserves, que podrien ésser incloses en un futur concordat. El Papa aprovà les resolucions dels cardenals (Doc. 1302 i 1303).

L'ambaixador Pita Romero arribà a Roma el 4 de juny; tres dies més tard s'entrevistà amb Eugenio Pacelli (Doc. 1316) i l'11 presentà les credencials a Pius XII. En el transcurs de l'acte pronuncià un discurs en què manifestà el desig del Govern que les relacions entre Espanya i la Santa Seu, «*no interrumpidas*

felizmente en ningún instante sean firmes y cordiales en el actual régimen político que la nación se ha dado» (Doc. 1318). El Papa respongué amb un importantíssim discurs. Reblava que les relacions diplomàtiques entre la Santa Seu i Espanya «no habían sido interrumpidas».¹

Pacelli començà a negociar amb Pita el 14 de juny de 1934 i afrontà immediatament el problema de la Constitució. Un problema difícil, perquè el cardenal no podia esperar que la Constitució es pogués tocar, atès el panorama parlamentari que resultà de les eleccions del 19 de novembre de 1933. De fet, això mateix pensava el cardenal Vidal i Barraquer (Doc. 1302), i per aquest motiu era partidari, com és sabut, de posar en marxa un *Modus vivendi* amb el Govern de la República (Docs. 1326, 1415).

Per a Pius XI la solució més lògica era esperar fins que per mitjà d'unes altres eleccions es pogués canviar la Constitució, perquè el Papa no veia clara la situació espanyola (Doc. 1375). Després de diversos col·loquis inútils, Pacelli digué clarament a l'ambaixador, el 17 de agost, que el seu projecte no podia constituir una base possible de negociació. Pita Romero decidí presentar aleshores, el 23 del mateix mes, un nou projecte més breu, de cara a un *Modus vivendi*, sense que amagués que la Santa Seu li feia molt difícil el compliment de la seva missió (Doc. 1364).

De fet, les negociacions quedaren interrompudes i el *Modus vivendi* no tirà endavant per decisió personal del Papa, en no aconseguir del govern republicà les garanties mínimes exigides per la Santa Seu. En realitat, segon Tedeschini, el tema del *Modus vivendi* no apassionava ningú. Els qui, realment, volien el *Modus vivendi* eren els catòlics de la CEDA, que formaven govern amb els radicals (Doc. 1236).

Amb les eleccions del 19 de novembre de 1933, hom acabà amb el «bienni nefast», en paraules del cardenal Vidal i Barraquer.² I és que el centre dreta arribà al poder, en part gràcies a les mesures anticlericals del govern anterior i també mercès a una llei electoral desequilibrada que premiava exageradament

1. El Papa precisà: «felizmente, decís vosotros pero lo decimos también Nosotros, por dos motivos principalmente: El primer motivo es que la Santa Sede, o sea la Iglesia y su Jefe, únicamente movidos por el bien de las almas y, por ello mismo, por los supremos bienes de los pueblos, tienen en cuenta, ante todo, los hechos, sin prejuzgar las condiciones de derecho, creadas por los hechos, y trata de conservar siempre la posibilidad de cumplir el divino mandato. El segundo motivo consiste en que la Iglesia, como buena Madre, y su Jefe, como Padre de todos los creyentes –aunque ocurre a veces que ha sido ofendida por sus mismos hijos en lo que es más querido y deseado para el bien de la familia y para la continuación de las glorias y tradiciones domésticas–, no por esto ellos espontáneamente se alejan; ellos saben y sienten que su presencia será siempre un consuelo precioso para los hijos que han permanecido fieles y devotos y no podrá más que traer buenos frutos para los otros». (Doc. 1319).

2. Vegeu l'*Arxiu Vidal i Barraquer*, IV, 567-568.

les majories relatives, i així com havia afavorit les esquerres en 1931, ajudaren igualment els republicans moderats en 1933 (Doc. 1207).

El primer gran sotrac de la inestable democràcia republicana fou en el mes d'octubre de 1934, amb l'anomenada Revolució d'Octubre, la qual afectà principalment Catalunya i Astúries. L'ideal de la Revolució russa de 1917 era present en molts que, militants o no, seguien les consignes de Moscou. És el que escriví almenys *El Socialista*, òrgan del PSOE, el 27 de setembre de 1934.³ La tarda del 4 d'octubre fou anunciada la formació del nou Govern. Era el senyal convingut de mobilització revolucionària. Els incidents foren reprimits a tota Espanya l'endemà mateix, no així a Barcelona i a Astúries, on tingueren un caràcter sagnant des dels primers instants (Doc. 1398).

No és una qüestió insignificant, la revolució de 1934, per a l'Església: 33 sacerdots i religiosos assassinats durant les jornades revolucionàries. Ja no es tractava sols d'un avalot anticlerical, sinó també antireligiós. Destrucció d'esglésies, anorreament dels signes religiosos, bombardeig de la catedral d'Oviedo per a desallotjar els guàrdies civils allí refugiats, crema del palau episcopal i del seminari. Mals auguris per al futur. Centenars d'edificis quedaren destruïts, com la Cambra Santa i la Universitat (Doc. 1426).⁴

La repressió de la Revolució es convertí en una exaltació dels qui foren reduïts per la força de la llei vigent. Una cosa semblant al que passà després de la Setmana Tràgica de 1909, amb la diferència que la revolució d'Astúries podria constituir un assaig del que s'esdevingué dos anys després; més que un assaig, potser. El liberal Salvador de Madariaga comentà que l'alçament revolucionari fou un atac a la Constitució perpetrat pels socialistes.⁵

Monsenyor Cárcel Ortí, a més d'aquest cos documental ofert fins ara dels grans temes referents a les relacions Església i Estat, en presenta molts d'altres d'aquest bienni i junt amb ells apareix una figura central del laïcat catòlic: Ángel Herrera Oria (Santander 1886 - Madrid 1968), que desenvolupà una immensa tasca i reeixí a portar a la pràctica l'accidentalitat de las formes de govern –ensenyada pel Magisteri– sobre la base de pregones conviccions religioses i morals (Doc. 1020). Herrera Oria, que mantingué una amistat personal

3. «El mes próximo puede ser nuestro octubre. La responsabilidad del proletariado español y de sus cabezas directoras es enorme en este momento. Tenemos nuestro ejército a la espera de ser movilizado».

4. Gregorio Marañón afirmà que: «La sublevación de Asturias fue un intento en regla de ejecución del plan comunista de conquistar España».

5. Segons Madariaga: «El alzamiento de 1934 es imperdonable. Todo el mundo sabía que los socialistas del Largo Caballero estaban arrastrando a una rebelión contra la Constitución de 1931. Con la Revolución de 1934, la izquierda española perdió hasta la sombra de autoridad moral para condenar la rebelión de 1936».

i de col·laboració des d'abans de la República amb Vidal i Barraquer i amb qui compartí molts punts d'actuació. Com ho sembla assenyalar Cárcel Ortí, sense Herrera hagués estat incompreensible la mobilització dels catòlics durant la II República, aglutinats, en gran part, en la CEDA, el partit que en 1933 guanyà les eleccions, de les qual hom pot dir que foren potser les primeres participatives del període republicà, puix que, en les del mes de juny de 1931, s'abstingueren els candidats monàrquics per por i també perquè estaven desorientats davant d'aquella situació confusa des del punt de vista social i religiós.

La investigació de Cárcel Ortí posa també de manifest alguns punts que interessaven de cara a l'àmbit geogràfic en què es mou la nostra revista. Són molt interessants els documents relatius a la intervenció del clergat en els nacionalismes basc, català (Doc. 1148, 1161, 1162, 1179) i gallec (Doc. 1365). Sobre la situació política de Catalunya, alguns documents portats a la llum per Cárcel fan referència a l'independentisme català (Doc. 1250) i la participació del clergat en aquest ideal (Doc. 1379).

Respecte d'aquest darrer conjunt de papers remarcuem la comparació que feia Tedeschini entre la situació de la República amb la precedent del temps de la dictadura pel que feia a la Qüestió catalana: Veia en 1935 «*una situazione uguale a quella così disastrosa che è stata per me fonte incessante di preoccupazioni, di enormi dispiaceri e di ingentissimi lavori*» (Doc. 1478 del volum següent).

Els documents referits també al Jubileu de la Redempció de 1933 (Doc. 1000) amb les peregrinacions de tot Espanya (Doc. 1068, 1083, 1221), diocesanes (Doc. 1125, 1157), i dels tradicionalistes (Doc. 1162).

Ja que en el nostre comentari hem fet sortir el nom de Vidal i Barraquer, observem ara breument aquest personatge en el seu aspecte més personal. Primer mirant-lo, a través de l'opinió del jesuïta Pere Vidal. Volem dir, al que es refereix a les relacions del purpurat amb el sacerdot Lluís Carreras i Mas, amb qui l'arquebisbe mantingué tothora un relació ambigua d'afecte, però també de mantenir-se'n a distància. El pare Vidal escrivia a Tedeschini donant primer informes molt negatius del cardenal i associant-lo després amb l'interès del mateix Vidal i Barraquer de fer bisbe el doctor Carreras i deia: «*Tale sacerdote modernizzante e politicante gode oggi la fiducia del Card. Vidal*» i afegia referint-se al cardenal, el qual, segons el jesuïta és «*troppo noto per il suo fare politico che certo non ha riportato alla Spagna niente di buono*» (Doc. 1172). Podríem reportar encara la relació del purpurat de Tarragona amb el cardenal Segura, que no era bona (Doc. 1172).

Per a acabar la recensió d'aquest volum III fem unes observacions que valen no solament pels anteriors, sinó també per als següents, de moment per al IV i per al V. Ens referim als índexs. Un gran treball i un treball molt ben fet que ajuda sens dubte l'investigador o el simple interessat a conèixer els noms i els continguts d'aquests volums, que, altrament, li costaria molt de cercar-los

enmig d'aquest embalum de documents. Cada escrit, numerat i fàcil de trobar, és precedit per una mena de petit regest utilíssim que ve anticipat per les referències d'arxiu i per les seves connexions amb d'altres documents i d'altres arxius. Qui ha treballat en els arxius en què ho ha fet monsenyor Cárcel Ortí i ha seguit el seu mètode de prop o de més lluny no deixarà de ponderar molt positivament aquest gran esforç, al qual hem d'afegir la gran quantitat de notes i de biografies de personatges coneguts i desconeguts.

És un treball el de Vicente Cárcel Ortí que serveix no sols per a la història de l'Església, sinó també per a la història política i social, principalment de Catalunya i d'Espanya. Una peça, en definitiva, imprescindible també per a veure i comprendre millor grans personatges com Pius XI, el mateix Tedeschini, Pacelli, i Vidal i Barraquer. Per a veure i comprendre igualment la posició de l'Església i dels seus màrtirs en aquells difícils moments i en els que encara estaven per esdevenir-se.

No se'ns acut res més que manifestar que la ciència històrica, així com l'Església a Espanya i a Catalunya, i la Santa Seu en la seva activitat de relació diplomàtica i pastoral amb Espanya, li haurien d'estar molt agraïts.

Vicente CÁRCEL ORTÍ (ed.), *La Segunda República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano. IV. Documentos de los años 1935 y 1936*. Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 2016, XLVIII-1109, p.

Tornem a dir el que ja recordàvem a l'inici, en el volum III, això és que també caldria donar una ullada a la introducció d'aquest volum que el mateix monsenyor Cárcel Ortí (pp. IX-XLVI, 35 pàgines en total).

En la primera part d'aquest quart volum, el seu editor aplega una documentació que ens fa veure el trist i polèmic final de l'actuació en la Nunciatura de Madrid d'un dels principals protagonistes que surten en les seves pàgines junt amb la seva figura humana monsenyor Federico Tedeschini. Ell mateix la definí com "una llarga, dolorosa i horrible Nunciatura", perquè fou sempre agitada des del seu nomenament en 1921, puix que amb prou feines arribat a la capital d'Espanya experimentà les amargueses i l'aspresa de la vida diplomàtica, entre les qual cal comptar amb la famosa Qüestió catalana, en part buscades per ell mateix, i que l'ocuparen un bon tros des que posà el peu a Madrid i, sempre, però particularment fins a la caiguda de la dictadura de Primo de Rivera.⁶

6. És el que intentem de mostrar en el nostre estudi "El catalanisme, de la dictadura de Primo de Rivera a la II República (1923-1930)" de pròxima aparició, precedit del també

El seu protector, Benet XV, amb qui mantenia correspondència epistolar personal, morí el 22 de gener de 1922, i el nou Papa, Pius XI, mai li tingué simpatia. Mentre els nuncis anteriors havien romàs a Espanya períodes breus, d'entre tres i set anys, Tedeschini estigué a Madrid més de quinze anys! Per això, no sorprèn gens que en moltes ocasions parlés de les tribulacions de la seva representació diplomàtica, que era, deia, «luogo di tormenti» (Doc. 1236), «lunga, travagliata e orribile» (Doc. 1370).

La proclamació de la República acabà fent-lo sentir pitjor a la Nunciatura. El mes d'agost de 1931 parlava de la seva «disgraziata Nunziatura» (Doc.283). Al preposít general de la Companyia de Jesús li comentà la seva «difficile, delicata, lunga ad angustiosissima missione» (Doc. 1462) i en una altra carta es referí a la «mia lunga missione» (Doc. 1434).

Tothom sap que els seus protectors i defensors al Vaticà foren els cardenals Gasparri i Pacelli. Arran del seu obert enfrontament amb el cardenal Segura –un tema que també estudià Cárceles Ortí, publicat en *Analecta Sacra Tarraconensia*–,⁷ l'estiu de 1931, Gasparri mirà de tallar la polèmica, evitant una intervenció directa de Pacelli, que hauria estat més penosa encara. Calia aplicar aleshores l'aforisme llatí «*afflicto non est addenda afflictio*» perquè, segons Gasparri, la nunciatura Tedeschini no era pas un llit de roses «*non è in un letto di rose*» (Doc. 378). Aquest mateixa expressió l'emprà una altra vegada Tedeschini referint-se a la seva situació personal a Madrid, una situació també molt difícil per a tots els catòlics d'Espanya. De si mateix deia que es trobava en una «*disgraziata, malaugurata, nefasta missione*» (Doc. 736).

I el cardenat no arribava. Li ho preguntà obertament a Gasparri, el 8 d'agost de 1934. Qui fou secretari d'estat el consolava dient-li que tothom «in alto e in basso». A Roma esperaven que fos creat cardenal en el Consistori de novembre d'aquell any, puix que hom el considerava «*il più antico, il più tribolato e, forse, il più lavoratore fra i Nunzi*». I és veritat, potser cap nunci ha escrit tant com Tedeschini en tota la història de les nunciatures apostòliques a Espanya. Estava tant preocupat amb aquest assumpte que volia saber si quan Gasparri parlava de «in alto», incloïa també el Papa. Però si no era així li demanava que donés prova d'amistat parlant «*a chi di ragione*», és a dir a Pacelli (Doc. 1366). Tedeschini ignorava que havia estat creat cardenal i reservat in

nostre llibre, "El catalanisme, de la Restauració fins a la dictadura de Primo de Rivera, segons l'Arxiu Secret Vaticà" (en premsa).

7. «Epistolario Vidal-Pacelli-Pizzardo-Montini y apuntes de la Secretaría de Estado (1936-1939)»: *AnalTar* 88 (2015) 267-1014. «Amicizia tra cardinali curiali. Il "caso" Gasparri, Pacelli, Tedeschini», en *Les cardinaux entre cour et curie. Une élite romaine (1775-2015)*. Études réunies par François JANKOWIAK et Laura PETTINAROLI (Collection de l'École Française de Rome, 530) (École Française de Rome, 2017), 265-277.

pectore en el consistori del 13 de març de 1933. El seu nomenament no fou publicat tanmateix fins al consistori del 16 de desembre de 1935.

La segona part del volum IV documenta els esdeveniments més importants de l'any 1935, començant pel fracàs del *Modus vivendi*, com ja ho hem dit en referir-nos-hi al volum anterior i la repetició de nous incendis d'esglésies i convents. Ja feia cinc anys que hi havia cremes, de 1931 a 1935, encara que la premsa governamental no sempre les difongué, i es repetiren sovint des del mes de febrer de 1936, arran de la victòria de les eleccions del Front Popular a la província de Madrid que desencadenaren actes de vandalisme, incendi de temples, injúries a les persones, etc. (Doc. 1571).

En el volum III, amb les eleccions de 1933, vam deixar la CEDA governant amb el Partit Radical de Lerroix. Mentrestant s'anaven preparant les eleccions del 16 de febrer de 1936, centrades entre dos pols radicalment contraposats: revolució i antirevolució. El Partit Radical havia quedat pràcticament dissolt després dels últims escàndols de corrupció. Les Dretes s'uniren, exceptuant les basques, en un programa comú antimarxista, i Gil Robles començà la campanya electoral.

Els partits revolucionaris es radicalitzaren encara més que durant el primer bienni de la República; entre altres coses maldaven per la destrucció de la religió i formaren el bloc d'esquerres. El resultat de les eleccions fou àmpliament favorable al Front Popular (format per socialistes i comunistes més radicals que llurs homòlegs francesos), tant pels fraus i violències comesos per la dreta, com perquè els afavoria el mecanisme de la llei electoral, i les esquerres guanyaren. Aquest resultat causà gran pànic en el camp catòlic i el mateix Govern, que dimití immediatament el 20 febrer i es formà el nou Gabinet, presidit per Manuel Azaña (Doc. 1571).

Els resultats de les eleccions del segon torn, 1 de març, donaren la composició definitiva de les noves Corts: diputats de dretes 144; d'esquerres 265. Les darreres es radicalitzaren ràpidament, al mateix temps que les dretes adquirien un caràcter més bataller davant llurs adversaris, vistos com autèntics enemics (Doc. 1576).

Molt aviat començaren els atacs contra edificis i persones sagrades perquè el canvi polític experimentat a Espanya des del 16 de febrer de 1936 es caracteritzà també per una agudització de la tendència més dretana en alguns grups catòlics, amb la consegüent reacció del poble, cada cop més inclinat envers una Esquerra molt radicalitzada. La manca de sensibilitat social en les dretes, tant en les catòliques com en les primordialment polítiques, era evident; mentre que les esquerres polítiques es consideraven com les úniques dipositàries de l'esperit de la república del 14 d'abril,⁸ segons que Azaña ho repetia constantment,

8. Ha sortir un llibre recent sobre aquesta data, que ha suscitat molt interès: Manuel ALVAREZ TARDÍO-Roberto VELLA GARCÍA, *1936 Fraude y violencia en las elecciones del Frente Popular*, Madrid, Espasa, 2017, 5ª edició.

mostrant-se a més com el banderer de la moderació davant de l'exaltació dels partits i moviments més avençats.

Durant la primavera de 1936 hom començà de viure a Espanya un ambient prerevolucionari, caracteritzat per les arbitrietats comeses per les autoritats locals. Els desordres al carrer cada cop més greus i freqüents obligaren al cardenal Tedeschini, Pronunci Apostòlic, a presentar al Govern enèrgiques protestes, però sols rebé del ministre d'Estat respostes vagues, completament insatisfactòries (Doc. 1583, 1589, 1590, 1598).

El Papa, per la seva banda, atent a aquella situació demanava a Tedeschini que insistís en les protestes, que no serviren per a res (Doc. 1656, nota 278). L'encarregat de Negocis de la Santa Seu, monsenyor Sericano, informà sobre la supressió del culte en els hospitals de l'Estat (Doc. 1656) i sobre l'assassinat de Calvo Sotelo el 14 de juliol (Doc. 1663) i continuà protestant enèrgicament contra las violències antireligioses perquè el Govern ni les impedia ni en sancionava els culpables (Doc. 1672).

La situació es complicà en poques setmanes: el president Azaña estava treballant la constitució d'un govern radical-socialista mentre continuaven els assassinats i crema d'esglésies i altres enfrontaments violents. Durant la nit entre el 17 i el 18 de juliol esclatà la insurrecció militar al Marroc (Doc. 1667, 1668).

I arribà la persecució religiosa. Ni monsenyor Cárcel Ortí ni nosaltres mateixos entrem en l'anàlisi de l'abast conceptual de persecució ni de martiri. Com ho indicàvem més amunt, Cárcel ja ha tractat aquesta qüestió en molts escrits esparsos i particularment en els seus dos volums de *Mártires de siglo XX en España* (Madrid, BAC, 2013), 2 vols. Per part nostra volem donar relleu als documents d'aquest quart volum que més explícitament es refereixen a la persecució religiosa a Catalunya (Docs. 1697, 1707, 1717, 1719, 1482, 1540).

La primera reacció oficial de la Santa Seu davant de la persecució religiosa desencadenada en l'Espanya republicana en l'última dècada del mes de juliol de 1936, fou una duríssima protesta enviada a l'Ambaixada d'Espanya prop de la Santa Seu el 31 de juliol, on es denunciava la inacció del Govern (Doc. 1697). En resposta a aquesta nota, l'Ambaixada comunicà l'11 d'agost que el Govern de la República lamentava els actes violents que havien estat comesos contra sacerdots i religiosos, però els entenia com una reacció del poble a l'adhesió de molts d'ells als militars rebels (Doc. 1719). L'endemà, l'ambaixador Zulueta fou rebut per Pacelli, el qual li digué que el Govern feia la impressió que descarregava la culpa sobre el mateix clergat, acusat de fer política contra el Govern (Doc. 1723).

Novament l'ambaixador deplorà aquells fets vandàlics comesos a Espanya, però també li féu avinent que en els convents hom havia trobat armes i en altres s'hi havien refugiat i fortificat els soldats insurrectes. És el que havia passat en el

convent del carmelites de Barcelona, a la Diagonal. Un punt que ara coneixem prou bé. Reconeugué Zabala que el Govern havia armat les masses i li comentà que el Govern tenia al seu costat la majoria de la població, que el Parlament havia estat elegit democràticament i havia de defensar-se, i que era una des-honor que vinguessin «els moros» a lluitar contra els cristians.⁹ El Govern de Madrid, havia hagut d'encomanar la seva defensa al poble, els quals amb gran entusiasme havia pres les armes contra els rebels.

En relació a l'exhumació de cadàvers de religioses –com havia passat en els fets de la Setmana Tràgica de 1909–, digué l'ambaixador que «s'havia fet no per menyspreu, sinó per mor de la falsa creença popular que aquelles *pobrecitas* havien estat enterrades vives per la Inquisició, i ¡la gent volia veure com estaven...!» L'ambaixador assegurà a Pacelli que si la República guanyava la guerra no hi hauria a Espanya un govern comunista, cosa per a ell impossible, sinó un Govern democràtic, mai bolxevic. Posteriorment, Zabala lliurà personalment a monsenyor Tardini la nota de resposta a la protesta de la Santa Seu i reblà –vet aquí el moll de la justificació de l'ambaixador– que el que passà a Espanya era la reacció popular a la provocació del clergat; però aquesta interpretació fou rebutjada taxativament perquè estava mancada de tot fonament seriós atesa la gravetat de les circumstàncies. (Doc. 1721).

Mentre la Secretaria d'Estat i l'ambaixada s'intercanviaven les esmentades notes, *L'Osservatore Romano* publicà en la seva edició del 10-11 d'agost de 1936 una nota amb el títol «La Santa Sede e la situazione religiosa in Spagna» (Doc. 1717).

Des del final de juliol foren molts els contactes de Pacelli amb l'ambaixador de França, Charles-Roux, i amb l'encarregat de negocis, Truelle, per a tractar la qüestió d'Espanya. Fou aquest ambaixador qui s'interessà el 31 de juliol de 1936 per la sort del cardenal Vidal i Barraquer (Doc. 1696). Uns dies més tard desmentí l'ajut militar de França al govern republicà, mentre que Itàlia i Alemanya ajudaven els militars insurrectes. Pacelli acceptà les explicacions de l'ambaixador Charles-Roux, però aquest li confirmà que Rússia ajudava els republicans, els responsables dels horrors comesos a Barcelona, a Catalunya entera i a altres llocs d'Espanya, pitjors, creia Pacelli, que els del Terror de la Revolució Francesa, puix que destruïen totes les esglésies i assassinaven els sacerdots pel fet d'ésser-ho, sense cap judici previ. L'Església no podia

9. «L'esercito con la minoranza della popolazione è per gli insorti, ma la maggioranza della popolazione è per il Governo legittimo uscito da un Parlamento eletto regolarmente. È perciò che anche persone cattoliche e di destra, compresi alcuni ecclesiastici –Ambasciatore lo sa per varie lettere ricevute da Madrid– ritengono che debba difendersi il Governo medesimo. È un disonore poi che gli insorti si servano di Mori nel loro esercito: Mori che combattono contro cristiani» (Doc. 1272).

romandre neutral. La situació espanyola preocupava l'ambaixador perquè era una amenaça de cara a una guerra més àmplia, perquè Alemanya estava armada fins les dents. (Doc. 1707).

Els cònsols d'Itàlia i França ajudaren a sortir del territori espanyol moltes persones, que aconseguiren així salvar la vida, i moltes arribaren a Roma. N'hi ha prou de veure en les pàgines d'*Analecta Sacra Tarraconensia* d'aquest mateix volum l'article de Cárceles Ortí dedicat a estudiar el nombre de sacerdots catalans que anaren a parar per un temps a la Ciutat Eterna i com foren acollits amb gran generositat per la Santa Seu. Pacelli agrai al ministre italià d'Afers Exteriors, comte Galeazzo Ciano di Cortellazzo, la intensa labor desenvolupada pel cònsol Bossi a Barcelona «a difesa delle vittime dell'atroce persecuzione scoppiata in Spagna contro le cose e le persone sacre» (Doc. 1807).

El secretari de Estat estava ben informat de les atrocitats comeses pel nacionals per diversos conductes, entre ells l'ambaixada de França. El 7 de setembre, l'encarregat de negocis, Truelle, li llegí una carta d'un catòlic, que narrava aquests fets (Doc. 1774).

El primer gest polític de la Junta de Defensa Nacional de Burgos després del començ de la Guerra Civil en les seves relacions amb el Vaticà fou la destitució, a través d'un breu telegrama, del general Cabanellas, president de la Junta, a l'ambaixador Zulueta, el qual lliurà una còpia al mateix Mons. Pizzardo, secretari de la Congregació d'Afers Eclesiàstics Extraordinaris. Es conserva una nota autògrafa de la Secretaria de Estado, que diu 30.VII.36. *Conservare. Non si risponda* (Doc. 1691).

Cabanellas dirigí una carta personal a Pacelli el 12 d'agost de 1936, en què li deia que la Junta de Defensa Nacional de Burgos, «con autoridad organizada en la mayor parte del territorio nacional de España», desitjava «establecer desde este momento relaciones oficiosas y preparar la próxima relación oficial tan pronto como la situación se normalice» i li comunicà que enviava a Roma el marquès de Magaz, antic ambaixador durant la Monarquia, preguntant que fos acceptat com a «agente confidencial cerca de Su Santidad el Papa a quien rogamos a V. se digne elevar el testimonio de filial respeto de esta Junta, directora de un movimiento nacional que tanto tiene de cruzada religiosa como de rescate de la Patria frente a la tiranía de Moscú. Confiando en que, con la ayuda de Dios, libraremos pronto de los horrores de la anarquía roja al resto del territorio nacional todavía no sometido, volviendo entonces a la normal reanudación de relaciones diplomáticas que esta Junta desea vivamente establecer en su día, como órgano supremo del Estado español con la Sede Apostólica» (Doc. 1724).

La Santa Seu rebé Magaz com un agent oficiós del Govern Nacional, ja que el 29 d'agost, el ministre republicà Indalecio Prieto havia publicat en *Informaciones* un article en què per primera vegada parlava de la possibilitat d'una

desfeta dels republicans. Un segon article fou publicat pel mateix Prieto en el mateix diari la tarda del 3 de setembre referint-se a la terrible guerra civil que anava ensangonant Espanya (Doc. 1770). Hi havia doncs a Madrid un clima de desconfiança en relació a la victòria. No deixà d'influir el que arribava a Roma a l'hora de rebre Magaz.

Entre els apunts personals de Pacelli es conserva una nota autògrafa del 3 de setembre on es llegeix que l'agent confidencial del Govern Nacional li havia preguntat com havia rebut el Papa la carta del general Cabanellas en què era presentat com a agent confidencial del Govern nacional i Pacelli li respongué dient que «no opuso ningún reparo», i que per tant no tenia cap dificultat a rebre'l com a tal i que tractaria amb ell de diversos afers relacionats amb Espanya: un d'aquests era sobre el cardenal Vidal i Barraquer. Els altres esmentats eren l'ambaixador Zulueta i el reconeixement del Govern de Burgos (Doc. 1768).

Però la Santa Seu retardà el reconeixement oficial del Govern Nacional fins el maig de 1938, quan fou nomenat nunci apostòlic l'arquebisbe Gaetano Cicognani.

Parlem ara de la coneguda trobada del Papa amb pròfugs espanyols a Castelgandolfo. El dilluns 14 de setembre de 1936, a las 11 del matí, Pius XI rebé a Castelgandolfo uns cinc-cents pròfugs espanyols, els quals li foren presentats pel cardenal Pacelli, que pronuncià un llarg discurs. Fou la primera intervenció pública del Papa sobre la situació espanyola. Exaltà el sofriment exemplar dels catòlics, en denuncià la inhumana persecució, deplorà la Guerra Civil i el verí de la propaganda bolxevic. Dels fets dolorosos d'Espanya, el pontífex en treia ensenyances dirigides a Europa i al món sencer sobre l'amenaça per a l'ordre social, sobre la insidiosa proposta de col·laboració entre comunistes i catòlics i sobre la inevitable i efectiva complicitat entre les forces subversives i qui s'oposava a la religió catòlica, únic i definitiu obstacle davant de la ruïna de la revolució. El discurs responia per tant, a les objeccions sobre la ineficàcia de la religió catòlica per a impedir aquella ruïna, i lamentava més aviat que hom impedís a la religió catòlica l'exercici del seu benèfic influx, la qual era una al·lusió directa a la situació de l'Església a Alemanya. Aquest discurs tingué com ja ho sabem una amplíssima difusió i repercussió en la premsa mundial (Doc. 1783).

La propaganda franquista difongué àmpliament el discurs de Papa, però ometent tant la condemna dels excessos que contenia sobre la violència dels nacionals, que aquesta denúncia del Pontífex apareixia molt difuminada en les paraules finals del discurs, com passava també amb les que es referien a la crida a la misericòrdia i a l'amor envers «los otros», que el Papa afegí al final. Uns mots de regust cristià que no podien agradar als nacionals rebels, i que per això les censurà la premsa.

El primer intent de mediació de Pius XI en la guerra es produí ja el mes

d'agost de 1936 (Docs. 1707, 1711) en la conversa haguda amb l'ambaixador francès Charles-Roux. En aquesta línia es feren a la Santa Seu diverses propostes, entre les quals les del cardenal Vidal i Barraquer.

El 7 d'agost de 1936, en la audiència habitual amb Pacelli per examinar la *Questione di Spagna*, digué al Papa: «*Che cosa fa la Santa Sede*» i la resposta seria: «*E rispondere che la Santa Sede ha protestato fortemente e che aspetta che il Governo separi les proprie responsabilità*» (Doc. 1709).

Quatre dies més tard, Pacelli anotà en els seus apunts que, per tercera vegada, havia sotmès al Papa la idea, proposada per molts d'altres, de promoure la celebració d'una funció expiatòria o reparadora pels dolorosos fets d'Espanya. El Papa havia aprovat l'article publicat el dia anterior a *L'Osservatore Romano* preparat per la Secretaria d'estat, «*La Santa Sede e la situazione religiosa di Spagna*» (Doc. 1718).

El 13 de agost, es presentà novament al Vaticà l'ambaixador Charles-Roux. Parlà amb Pacelli de l'acció del consolat francès a Espanya tant a favor dels seus connacionals com d'espanyols. Pacelli li feu saber que arribaven notícies atroces sobre els crims comesos pels republicans: set religioses sud-americanes, que havien sortit de Madrid per embarcar-se sota protecció de la seva ambaixada, havien estat bàrbarament assassinades. El cardenal i l'ambaixador parlaren una altra vegada de les negociacions per la no intervenció (Doc. 1725).

El 15 d'agost de 1936, trobem en els apunts de Pacelli la primera referència a la idea d'escriure una carta pontificia sobre Espanya, ja que havia passat mig mes sense cap resultat i que les ajudes enviades amenaçaven amb perllongar la lluita. Amb aquesta carta, Pius XI volia recordar que el Papa era el Pare no sols dels creients, sinó també de tots els redimits, «*diciamo a tutti i nostri figli di Spagna; cessate dal sangue, dall'uccidervi tra voi, perché per il Padre è troppo staziente il vederlo. E invitare tutto il mondo a pregare per la cessazione della stage fraterna*» (Doc. 1733).

A prop d'un mes del començ de la guerra i, com que la situació es complicava cada dia més, Pío XI es plantejà la possibilitat d'una intervenció de la Santa Seu perquè cessés la lluita fratricida, després d'haver estat informat sobre la situació de los «*rojos*». A Madrid s'havia quedat el representant pontifici Mons. Sericano, amb el títol d'encarregat de Negocis, que havia suggerit la possibilitat de sortir de la capital d'Espanya davant del perill que corria, però el Papa s'hi oposà puix que l'última cosa que havia de fer un diplomàtic era abandonar el seu lloc; i encara que a Roma s'adonaven perfectament de la seva situació, era oportú que continués allí per seguir informant sobre el desenvolupament dels esdeveniments (Doc. 1738).

Fins l'11 de desembre de 1936 apareix en els *Apuntes de Pacelli* una nova proposta de no intervenció i de mediació de la Santa Seu en els afers d'Espanya. Pius XI autoritzà el seu secretari d'Estat que digués a l'ambaixador de

França que la Santa Seu desitjava contribuir a l'acabament de la guerra, però també volia tenir garanties molt sinceres sobre la no intervenció de part de totes las Potències, entesa l'eventual aportació de la Santa Seu en el sentit de no intervenció, ni oficial ni privada, ni directa ni indirecta, ni activa ni permissiva. «Si nosaltres tenim aquestes garanties –digué el Papa–, ¿per què hem de negar la nostra aportació a aquesta acció pacificadora? Però tampoc nosaltres volem exposar la Santa Seu a la trista figura que ha fet fins ara: han cregut una cosa i n'han fet una altra. I quines garanties ens ofereixen els «rojos» per a la religió? Allí tot ha estat destruït! Qui ens donarà seguretat contra les falsedats i l'esperit diabòlicament mentider d'aquests «rojos»? Demà podem trobar-nos amb la sorpresa d'haver cooperat al triomf de los «rojos». El Sant Pare ofereix amb molt de gust tot el que ha estat dit, però sense oblidar que un armistici sols serviria per als «rojos», perquè Franco no l'acceptarà, perquè està plenament convençut del seu triomf» (Doc. 1888).

El mateix dia 11 de desembre, l'ambaixador d'Itàlia preguntà a Pacelli si era vertadera la notícia difosa per ràdio des de París, segons la qual la proposta anglofrancesa per a Espanya hauria tingut una acollida favorable al Vaticà i si la Santa Seu s'havia ja compromès en aquest punt. Pacelli precisà que la Santa Seu veia amb gust tot allò que pogués posar fi a una guerra tan atroç, però no havia pres cap compromís. Preguntat per l'actitud d'Itàlia, l'ambaixador no sabé què respondre i digué que se n'informaria (Doc. 1889).

Acabem. En aquestes pàgines, el lector hi trobarà seguint monsenyor Cárcel Ortí informació sobre tots els bisbes catalans del bienni 1935-1936 de què acabem de parlar. A tall d'exemple esmentem el bisbe Guitart i Andorra (Doc. 1523).

No havíem ressenyat en el volum anterior que al final de cada un dels que componen *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano* compta amb el registre de tots els documents publicats en l'interior de cada volum. En aquest IV van, per exemple, del número 1427 al 1910; ja es veu, 483 documents recollits en un sol dels volums. Una idea més sobre com ha presentat els seus llibres monsenyor Vicente Cárcel Ortí, i una gran ajuda, doncs, per a saber-ne llur contingut sense haver de fullejar tot el llibre.

Vicente CÁRCEL ORTÍ, (ed.), *La Segunda República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano. V. Documentos del año 1937*. Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 2017, LXX-1007, p.

Comencem novament aquesta presentació invitant a donar un cop d'ull a les setanta pàgines que constitueixen la introducció a aquest cinquè i darrer volum fins al moment present. Ens remetrem diverses vegades a aquesta introducció perquè a l'ensens que provem de presentar el contingut d'aquest volum, volem mostrar què pensa el nostre editor respecte del que amb tanta cura ha publicat.

Monsenyor Cárcel Ortí analitza i documenta en aquest volum, entre altres molts temes, el fracàs de les gestions de l'agent del Govern Nacional, Magaz, per obtenir el reconeixement diplomàtic de la Santa Seu. Sobre les relacions del nou Estat espanyol amb l'Església, Magaz envià el programa polític dels falangistes «*para insistir en mi punto de vista de que nada haya en el programa político de Falange que pueda suscitar el recelo de la Iglesia*» (Doc. 2038).

En un dels seus darrers intents per assolir el seu objectiu, Magaz afirmà que «*El triunfo de Franco supone el triunfo de la civilización y del derecho cristiano y su derrota el desmoronamiento de ese santo legado, para caer en el dominio de los sin Dios*». I vet aquí com pretenia Magaz ajudar a superar els possibles dubtes de la Santa Seu: «*Ante esa alternativa ¿cómo puede dudar la Iglesia? ¿Cómo puede creerse prudente favorecer de un modo indirecto a los que no habían de respetar ni respetan ya ninguna clase de religión? La Iglesia teme la implantación de un Estado totalitario que quiera hollar los derechos de la Iglesia y de la moral cristiana. ¿Es posible que ante ese hipotético temor, desmentido constantemente por la conducta y por las leyes recientemente establecidas por Franco, pueda vacilar la Santa Sede?*» (Doc. 2070).

Un altre punt que surt en aquest volum és la missió humanitària del delegat pontifici, monsenyor Antoniutti, en l'Espanya Nacional per assolir la repatriació dels nens bascos portats a l'estranger pels republicans, així com les relacions d'Antoniutti amb el general Franco i amb les autoritats civils i militars. Vet aquí un altre dels grans temes de 1937. Anem a donar-los un esguard.

Les autoritats nacionals posaren dificultats al pas del representant pontifici i no li deixaren passar la frontera d'Irún perquè la Santa Seu encara reconeixia el Govern republicà de València. Antoniutti tenia un passaport per entrar al territori nacional, signat per Magaz (Doc. 2140). Un cop fou resolt l'incident, arribà a Salamanca on fou rebut per Franco el 31 de juliol, al migdia. L'audiència privada se celebrà al palau episcopal cedit temporalment pel bisbe de la diòcesi, Enric Pla i Deniel, per al «Cuartel General del Caudillo». Franco, amb uniforme de campanya, el rebé en el gran saló del tron, transformat en despatx oficial, presidit per un crucifix i el retrat del Papa. El general digué a Antoniutti que se sentia

molt feliç en veure el representant pontifici davant seu; li exposà la seva versió personal sobre la formació del seu «Movimiento», que no era solament militar i polític, sinó que primer de tot era de caràcter religiós: una croada per fer reviure entre els espanyols les antigues tradicions catòliques.

El retorn de nens bascs fou possible gràcies a alguns governs ben disposats envers l'Espanya nacional, com Suïssa, o sensibles a les recomanacions de la Santa Seu, però s'esdevingué més difícil d'aconseguir la col·laboració de països hostils al mateix govern com Rússia, Mèxic i França

La ferma actitud de Pius XI, contrari a les simpaties dels nacionals pels nazis i els seus intents per evitar els horrors de la guerra i abreujar-la, així como les seves nombroses intervencions a favor de condemnats a mort i detinguts polítics, en l'Espanya republicana i en la nacional, ocupen una part important dels documents publicats per monsenyor Cárceles Ortí.

L'entusiasme que Antoniutti demostrà des de la seva arribada pels militars nacionals quedà rebaixat per la resposta que Pacelli donà als seus tres primers despatxos, en els quals, al mateix temps que lloava en nom del Papa les primeres gestions de la seva difícil missió, així com les explícites demostracions de catolicisme de Franco, lamentà l'excessiva tolerància de les autoritats nacionals envers doctrines errònies i les crítiques que es feien des de la premsa—controlada pel Govern—contra la seva persona i la del Sant Pare.¹⁰

Les declaracions fetes per Franco favorables a la Santa Seu, no acabaven de convèncer el Papa, perquè seguien manifestant-se les simpaties que alguns sectors de la Falange tenien envers Alemanya. Per això, a Antoniutti li fou suggerida una reserva més gran en les seves relacions personals amb Franco, del qual el Papa apreciava els seus propòsits sobre les futures relacions entre l'Estat i l'Església, però malgrat les seves declaracions, continuava preocupant-lo l'actitud poc tranquil·litzadora d'alguns ambients del partit falangista i, de manera particular, l'enviament a Alemanya de comitatives de joves falangistes espanyols per estudiar l'Organització alemanya: coses que lamentava també l'episcopat espanyol, que hi veia un veritable perill per a l'Espanya del futur (Doc. 2391, nota 557). La preocupació de la Santa Seu per les infiltracions nazis a l'Espanya nacional està ben documentada en un informe que Antoniutti envià sobre un col·loqui amb Franco a final de novembre (Doc. 2391). Per mor d'aquestes constants invitacions que Antoniutti feu a la cautela i pel seu zel a l'hora de cridar contínuament

10. «Circa gli articoli tendenziosi nei riguardi della santa Sede, che si lasciano così pubblicare, nonostante la rigorosissima censura, e di cui V. E. ha avuto cura de inviare alcuni saggi, hanno qui causato dispiacere e sorpresa, non già gli apprezzamenti circa la mia povera persona, che non ha alcuna importanza, ma quelli i quali toccano lo stesso Santo Padre [Forse V. E. potrà trovare opportuna occasione per far rilevare a chi di dovere tale sconvenienza]» (Doc. 2173).

l'atenció del Govern Nacional «*sobre los graves inconvenients con los que nos podemos encontrar si no ponemos oportunamente un remedio a la propaganda nazi*», el dia de Nadal de 1937 Antoniutti rebé a través de Pacelli la felicitació i les lloances del Papa.

En el transcurs de 1937 foren molt freqüents les intervencions de la Santa Seu davant del Govern Nacional a favor de persones condemnades a mort i detinguts polítics. Aquestes intervencions foren realitzades, generalment, a través del delegat pontifici, Antoniutti. Quelcom semblant es feu a través del nunci a París, Valerio Valeri, a fi que, a través del govern francès, intervingués davant de les autoritats republicanes espanyoles. Aquí hauríem de remarcar els intents del nunci Valeri per salvar en Carrasco i Formiguera (Doc. 1980. 2004, 2394) i de l'arquebisbe de Westminster, Arthur Hinsley, des de Londres (Doc. 2357).

Molt interessant és el despatx en què Antoniutti informà Pacelli sobre les seves gestions a favor dels presoners de guerra condemnats a penes diverses, i transmeté una promemòria sobre tots els processats i condemnats a la província de Biscaia: un nombre total de 8.147 processats, 304 dels quals havien estat condemnats a mort i 126 d'aquests ja havien estat executats. Aquestes dades les lliurà l'Auditoria de l'Exèrcit d'Ocupació, l'11 de setembre de 1937 (Doc. 2262).

En finalitzar l'any, Antoniutti comunicà a Pacelli la connotació de penes a 137 condemnats a mort sol·licitades personalment per ell en l'audiència que li concedí Franco el 3 de desembre. «*Le expuse –deia Antoniutti– el paterno deseo de Su Santidad de que las fiestas de Navidad fueran consignadas con cualquier acto de clemencia dirigido a testimoniar públicamente la orientación católica del Estado Español y a dar una prueba de consuelo a los que amargamente lloran en sus hogares por las tristes circunstancias presentes*». (Doc. 2442, adjunt). L'últim dia de l'any, Pacelli envià a Antoniutti la llista d'obres catòlics bascos condemnats a mort i demanà que intervingués a favor seu (Doc. 2448). Antoniutti s'ocupà de manera especial dels sacerdots de Vitòria detinguts i exiliats, víctimes de la dura repressió de las autoritats militars, i de la manca d'autoritat eclesiàstica (Doc. 2184), i demanà al Govern que fos clement amb els sacerdots bascos detinguts (Doc. 2247).

Respecte del detinguts i condemnats a la zona republicana, el Vaticà intervingué a través del nunci a París, monsenyor Valeri, com ja ho hem assenyalat. Però, el nunci també transmeté a la Secretaria d'Estat les peticions de relacions diplomàtiques del Govern Republicà amb la Santa Seu, que mai arribaren a establir-se perquè continuava la persecució religiosa en el seu territori i el govern no ofería, segons la Santa Seu, les garanties mínimes exigides pel mateix Vaticà, i informà puntualment sobre la situació espanyola i les peticions de Maritain i d'altres personatges sol·licitant una intervenció pontificia a favor de la pau a Espanya.

Un altre assumpte que ocupà l'atenció de la Santa Seu durant 1937 fou

l'intercanvi de presoners bascs amb civils detinguts pels nacionals. La idea sorgí del jesuïta francès, P. De Bivort de la Saudée S.J., redactor de la revista *Études*. El religiós rebé el suport necessari i la seva idea fou recomanada pel mateix Vaticà pel nunci Valeri (Doc. 1927). Amb tot, segons el parer de monsenyor Sericano, que s'ocupava en la Secretaria d'Estat de les qüestions espanyoles, una intervenció de la Santa Seu en l'intercanvi de presoners, en aquell moment, seria ineficaç, inoportuna i fins potser seria perjudicial als interessos de l'Església perquè per aquelles mateixes dates –ja som al mes de gener de 1937– havien fracassat les negociacions entre els representants bascos i el Govern Nacional, amb la participació activa de la Creu Roja Internacional i l'interès de la Gran Bretanya; i havia fracassat perquè a aquest intercanvi, en un camp purament humanitari, els bascos havien volgut treure profit polític.

Un nou intent, a pocs dies de l'anterior, encara que hagués estat promogut pel Papa, una autoritat moral reconeguda en el món en aquells moments, no ofería unes garanties més grans d'èxit (Doc. 1932). El Govern francès comunicà a Valeri que el Govern de València s'havia oposat a qualsevulla intervenció de la Santa Seu en aquest afer, però que, malgrat tot, els francesos estaven disposats a seguir negociant, encara que no esperaven obtenir resultats positius degut a la ferma oposició dels republicans espanyols. Entre tant, hom sabé que alguns intercanvis importants s'anaven assolint a través de la Creu Roja Internacional. En realitat, això era el que l'interessava a la Santa Seu: que hom aconseguís fer obres de bondat, evitant les atrocitats de la guerra civil. No li importava si qui ho feia era una persona concreta o una institució. Per part de França, aquest país no considerava oportú intervenir en una mediació entre els bel·ligerants, si hom no obtenia abans la retirada dels combatents estrangers (Doc. 2001).

Però el més important de tots els documents reproduïts en aquest volum és la Carta col·lectiva de l'Episcopat, de l'1 de juliol de 1937, sobre la guerra (Doc. 2104). Cárcel analitza detingudament el procés de la seva elaboració i conclou afirmant que fou una iniciativa personal del cardenal Gomà –i no de Franco com alguns han dit–, i qui demanà el parer dels bisbes assegurant-los que el contingut i l'orientació del futur document col·lectiu serien els que resultessin d'aquesta consulta concreta que els feia.

Les respostes a la circular foren quasi unànimement positives i donaren un gran marge de llibertat al primat per redactar el text definitiu. De tota manera, el cardenal Vidal i Barraquer mostrà alguns dubtes sobre el text preparat perquè no considerava oportuna en aquells moments la seva publicació i suggerí a Gomà altres possibilitats per defensar la causa nacional, diferents d'un document col·lectiu, al mateix temps que en reiterà la seva oposició, tot i que estava convençut que era urgent *«una intensa propaganda a favor de nuestra desgraciada España, en particular en lo referente a la persecución religiosa;*

pero ¿es manera eficaz, oportuna y discreta en las presentes circunstancias la publicación de un documento colectivo a que V. alude en su venerada? Creo, francamente, que no» (p. XLI). D'aquest punt se n'ocupa Cárcel Ortí en la introducció (XL-XLVI) i es mostra crític amb l'actuació del purpurat en aquesta tema (XLVII-LIII). Hom llegirà amb interès la carta de Pacelli a Gomà del 30 de juny de 1937, amb la introducció de Cárcel Ortí (Doc. 2103). Una explicació de què ha tractat també Hilari Ragner, monjo de Montserrat.¹¹

Tot i la reticència de Vidal i Barraquer, Gomà comunicà a Pacelli l'esquema del futur document i s'apressà a precisar-li que no es publicaria sense que abans no l'haguessin llegit tots els bisbes, almenys els residents a Espanya, i amb llur aprovació explícita.

Publicada un any després de l'inici de la Guerra Civil, la Carta col·lectiva fou considerada com el primer pas fet per l'Església sobre la contesa i posteriorment es convertí en un símbol de la seva implicació en la guerra. Monsenyor Cárcel ho explica històricament en el context de la persecució religiosa, que en aquelles dates ja havia causat un nombre impressionant de víctimes.

Els bisbes espanyols es dirigiren a tot l'episcopat del món catòlic per relatar uns fets, amb el fi d'evitar las tergiversacions de la propaganda republicana. Els prelats sentiren el deure de publicar aquest escrit perquè, prescindint dels aspectes polítics i militars del conflicte, estava en joc, segons ells, «*los mismos fundamentos providenciales de la vida social: la religión, la justicia, la autoridad y la libertad de los ciudadanos*».

L'enfrontament entre les dues Espanyes era vist per molts com previsible, però l'Església «*no ha querido esta guerra ni la buscó*». Las veritables causes de la guerra, pensaven, estaven en els cinc anys de laïcisme republicà, caracteritzats per las limitacions a la llibertat religiosa, el desordre social, la descomposició de la verdadera democràcia i la infiltració comunista. Els bisbes descriviren la persecució contra l'Església i explicaven l'aixecament militar responent a les més importants acusacions fetes des de dintre i de fora de la mateixa Església, presentant-la com a bel·licosa, com a afavoridora de les injustícies socials, com partidista i sotmesa a l'Estat; esmentaven a més el nacionalisme basc per reprovar explícitament l'actitud dels dirigents d'aquesta regió, aliats amb el Govern socialcomunista del Front Popular, responsable de la persecució religiosa, i que causà sorpresa també en molts ambients polítics.

Des del 18 de juliol de 1936 fins la darrerria d'aquest mes es compten 861 víctimes eclesiàstiques; només el dia 25 de juliol foren martiritzats 95 membres del clero. Del 6 d'agost és la primera presa de posició de dos bisbes,

11. En el diari *El País*, en la revista *L'Avenç* i en el setmanari *Catalunya Cristiana*, mesos de juny i juliol de 1937.

el de Pamplona (Marcelino Olaechea) i el de Vitòria (Mateo Múgica); havien transcorregut divuit dies des del començ de la guerra i en la rereguarda més de mil cent membres del clero havien estat occits. És evident que els dos prelats no podien saber-ho; però des de la nostra perspectiva històrica, la xifra pot ajudar a la intel·ligència de l'anguniosa crida, malgrat que la fessin des d'una borrosa desinformació dels detalls. Aquesta i el que seguirà poden ser en resum les apreciacions de Cárcel Ortí.

El mes d'agost de 1936 donava un trist balanç de 2.077 assassinats més, quasi 70 per dia, entre ells, deu bisbes. Quan el 14 de setembre el papa Pius XI dirigí unes paraules d'ànim a un grup de pelegrins espanyols, s'acostaven a 3.400 les víctimes, i mancaven quatre dies pels dos mesos exactes de l'inici de la guerra. El primer de juliol de 1937, data de la publicació de la Carta, el nombre d'eclesiàstics assassinats arribava a la xifra de 6.500. És a dir 6.500, morts en onze mesos i mig: mai en tota la història hi ha hagut una cacera semblant organitzada contra sacerdots, frares i monges.

Segons Cárcel, la Carta Col·lectiva produí en la zona republicana uns efectes contraris als que temia el cardenal Vidal i Barraquer; l'arquebisbe de Tarragona pensava que provocaria un enduriment de la persecució, i no fou així, segons Cárcel, perquè el Govern republicà de València reaccionà donant algunes mostres de moderació, que permeteren desvirtuar la pèssima imatge que hom en tenia a l'estranger. El catòlic Manuel de Irujo, aleshores ministre republicà de Justícia, començà a ser tingut en compte, es reduí notablement la virulència de la persecució, el Govern concedí la llibertat a alguns sacerdotals detinguts i fou permès als catòlics addictes al sistema que intentessin contactar amb la Santa Seu a fi de restablir unes relacions ininterrompudes, però jurídicament subsistents. ¿La disminució dels assassinats era un fet clar abans de la Carta Col·lectiva o la disminució fou més gran després de l'aparició de la carta?

La carta fou signada per 43 bisbes i administradors apostòlics de diòcesis vacants i per cinc vicaris capitulars. Dels cinc que no la signaren, perquè no eren en llurs diòcesis, les absències més significatives foren les del cardenal Vidal i Barraquer i la del bisbe Múgica; tots dos residien a Itàlia. Las raons de l'oposició del cardenal de Tarragona són conegudes en part, però, arran de noves pressions de Gomà, Vidal i Barraquer reiterà la seva oposició al document tot i que, segons que ho remarca Cárcel Ortí, declarà obertament: «*Lo encuentro admirable de fondo y forma como todos los de V. y muy propio para propaganda, pero lo estimo poco adecuado a la condición y carácter de quienes han de suscribirlo. Temo que se le dará un interpretación política por su contenido y por algunos datos y hechos en él consignados*» (p. XLIV).

Continua essent avui un tema molt debatut. Recordem aquí l'escrit que fèrem sobre la presentació del llibre del pare Hilari Ragner, *Arxiu de l'Església catalana durant la guerra civil, II/1. Gener-juny de 1937*. Publicacions de

l'Abadia de Montserrat, 2014, que seguia al nostre comentari dels volums I i II de monsenyor Càrcel Ortí, i que vam publicar també en *AnalTar* 87 (2014) 939-978. Allí ens referíem al que deia el pare Raguer sobre les dates de l'origen i la recessió, amb Negrín, de les matances de religiosos, abans, doncs de l'aparició de la Carta Col·lectiva.¹²

Vicente Càrcel –a la vista de documents contrastants– qualifica d'«*ambiguo y poco sincero*» el cardenal arquebisbe de Tarragona, que estigué a Lourdes a primer de juliol de 1937 i tingué ocasió de entrevistar-se amb el nunci Valeri, a qui confessà que una victòria absoluta i definitiva de Franco no seria, a la llarga, favorable a l'Església, perquè portaria a un règim i a un sistema envers el qual eren totalment estranyes les masses populars (Doc. 2129).

Però això contrasta amb las afirmacions del mateix Vidal i Barraquer favorables a Franco, citades en la nota 648 del doc. 2104, a les quals cal afegir-ne d'altres en les quals consta explícitament l'admiració que l'arquebisbe de Tarragona deia que mostrava envers la persona del general, com també els seus desigs, i els de la seva família, que guanyés la guerra i governés la nova Espanya, excloent socialistes, comunistes i nacionalistes bascos. Totes aquestes expressions a què es refereix monsenyor Càrcel es poden veure en l'«Epistolario Vidal-Pacelli-Pizzardo-Montini y apuntes de la Secretaría de Estado (1936-1939)», que el mateix historiador publicà en la nostra revista, *AnalTar* 88 (2015) 267-1014.

La publicació de tants documents com està fent Càrcel Ortí contribuirà sens dubte, amb una crítica serena i ben documentada, a aclarir alguns aspectes, importants, d'aquells anys tan dolorosos, i que encara aixequen moltes polèmiques.

Un altre bisbe que no firmà la carta fou el de Vitòria, Mateo Múgica, que estava a Frascati quan rebé la del cardenal Gomà, en la qual li demanava si podia comptar amb la seva firma per a la Carta Col·lectiva, de la qual li remetia les galeres d'impremta. Múgica respongué explicant que: «*podría suscribir el Documento, cuando yo estuviera en mi puesto física y personalmente con todas las garantías de libertad y de sagrada independencia que reclaman los cánones para el libre ejercicio del ministerio y cargos episcopales...*». I acabava així: «*Por lo demás creo, que aunque despacio van bien las cosas en España y deseo y pido al Señor el triunfo del generalísimo Franco sobre todos los rojos*» (p. XLVI).

El bisbe de Vitòria, expulsat de la seva diòcesi per la República en 1931 i impedit en l'exercici del seu ministeri en 1936 pels nacionals, no podia firmar en consciència un document en què s'afirmava que els nacionals mateixos

12. Hilari RAGUER (ed.), *Arxiu de l'Església catalana durant la Guerra Civil. II/2. Juliol -desembre de 1937*, PAM 2017.

garantien la llibertat als bisbes. Tampoc podia signar perquè els militars havien afusellat diversos milers de “rojos”, entre els quals 14 sacerdots, acusats d’activitats polítiques a favor de la República i del separatisme –sacerdots als quals Múgica sempre defensà–, sense oblidar els bombardeigs de ciutats como Durango, Guernica, Munguía i Galdácano.

Pius XI, que havia deixat plenament al judici de Gomà la conveniència de publicar la Carta Col·lectiva, l’aprovà sense reserves i feu palès com els bisbes al mateix temps que condemnaven el mal, vingués d’on vingués, tenien paraules de generós perdó per tots aquells que perseguint cruelment l’Església, havien provocat tants mals materials i espirituals a la religió.

Durant l’estiu i la tardor de 1937 el govern republicà havia restablert un mínim de llibertat religiosa, que no arribà a convèncer la Santa Seu, potser per ser més aparent que real, i llavors es produïren alguns intents de mediació a través del cardenal Verdier, arquebisbe de París, el qual qualificà de «commovedora» la Carta Col·lectiva i aprovà l’actuació dels bisbes espanyols.

Hem dit que en aquestes pàgines que hem dedicat a presentar aquest dos darrers volums d’una obra mai prou ponderada que volíem veure més enllà dels documents, què pensa monsenyor Cárcel del munt de papers que ell mateix ha recollit, anotat, contextualitzat i presentat. Vet aquí el que podria ser la fi d’aquesta recensió. Ens referim als mots escrits per Cárcel en la introducció d’aquest volum cinquè:

«Las cuentas con la Historia no se pueden hacer destruyendo sus huellas. Destruir símbolos o monumentos; intentar eliminar personas que consideramos pésimas, no contribuye a la pacificación de los ánimos y al encuentro con la verdad histórica. La única forma de mantener viva una auténtica memoria histórica, ausente de partidismos ideológicos y de maniqueísmos nocivos, consiste en conocer y comprender, no en ocultar, negar o destruir lo que nos molesta.

Estas consideraciones son necesarias para entender la importancia que encierran los documentos vaticanos publicados en esta colección y, en particular, los que se refieren al año 1937, porque a través de ellos descubrimos que la política del Vaticano con relación a los bandos contendientes en el conflicto español no fue sencilla. Cabe incluso afirmar que fue complicada. La complicación venía determinada por la estructura de relaciones establecidas con las grandes potencias del momento que, a su vez, tenían unas peculiares relaciones con los dos bandos en guerra, y, sobre todo, por la política de exterminio de todo lo religioso católico que se llevaba a cabo en la zona republicana.

No hay que olvidar que es un dato histórico innegable que la Iglesia buscó la concordia con la República, pero la mayoría de las fuerzas que la

formaron se distanciaron de ella acusándola de ser enemiga de las libertades modernas; distanciamiento que en alguna de ellas pasó de la aversión y el odio, iniciados en mayo de 1931, hasta la persecución sangrienta a partir del 18 de julio de 1936. Durante este quinquenio, tanto de la Jerarquía española como la Santa Sede optaron por una implicación crítica pero leal con las instituciones republicanas.

En este contexto tan complejo, se comprende la actitud de la Jerarquía, que no tuvo más remedio que pronunciarse por uno de los bandos beligerantes, porque en el otro existía el peligro fundado de su extinción. Esto explica la importancia y transcendencia que tuvo la Carta colectiva del 1 de julio de 1937».

I afegim solament que en el volum que hem anat mirant surten diversos temes relacionats amb l'àrea geogràfica d'interès de la nostra revista, la Tarracense, Catalunya. A propòsit d'això, només volem fer esment d'alguns documents (Docs. 2189, 2308, 2404). Si mirem l'índex d'aquest volum, Catalunya surt citada 47 vegades i Vidal i Barraquer, 25. Sobre el cardenal ens remetem a la llarga introducció de Cárcel Ortí (pàgines XLVII-LIII). La Santa Seu estava ben al dia de la situació de Catalunya.

Parlant de xifres i d'informació podem dir el mateix respecte de la guerra d'Espanya. L'Església estava ben informada, n'hi hauria prou dient que els documents recollits per Cárcel Ortí són 540. L'historiador comprendrà ara amb molta més claredat quin fou el paper de l'Església en aquelles circumstàncies, la relació que tingué amb uns i altres, les seves gestions per la pau.

Felicitem novament l'editor de *La II República y la Guerra Civil en el Archivo Secreto Vaticano*. No cal repetir com valorem la seva aportació i, ho recalquem un cop més, com ha sabut presentar-nos i introduir-nos en aquesta tan voluminosa com preada documentació.

No deixem encara el nostre autor. Voldríem dir sols quatre mots sobre un altre treball seu: un estudi que pot servir com a introducció i resum dels volums que hem presentat, i que nosaltres hem fet servir a l'hora d'escriure aquestes ratlles.

Vicente CÁRCEL ORTÍ, 1936. *El Vaticano y España*, Madrid, Ediciones San Román, 2016. 326 p.

Es tracta d'un llibre pràctic i sintètic, elaborat igualment sobre els mateixos arxius que el doctor Cárcel Ortí ha visitat per escriure els volums que acabem de presentar.

Ja es veu que el títol d'aquest llibre, *1936. El Vaticano y España*, evoca l'escaïença dels vuitanta anys de la Guerra civil, que tingué el seu acompliment en 2016. S'hi resumeixen els grans temes o qüestions que giren a l'entorn d'aquella emblemàtica data.

Els documents més nombrosos i interessants precedeixen de la Nunciatura de Madrid, fins al novembre de 1936; des de juliol de 1937 fins al juny de 1938, de la delegació pontificia a San Sebastián, i des juny de 1938, de la Nunciatura davant del nou Estat. Aquí el lector trobarà sintetitzat el que ja hem vist *in extenso* en els volums de *La II República*.

De la mateixa manera, sintètica, el lector de *1936. El Vaticano y España*, i a través de les reunions plenàries de la S.C. d'Afers Eclesiàstics Extraordinaris (*Rapporti delle Sessioni*), podrà resseguir els moments més importants d'aquell decenni històric que nosaltres ja hem tingut ocasió de veure: la situació religiosa i el cardenal Segura (1931), el nou ambaixador prop de la Santa Seu (1934), *Modus vivendi*, la Basílica Liberiana i l'Obra Pia Espanyola (1935), la Guerra Civil (1936), la situació politicoreligiosa i el reconeixement del Govern nacional (1937), el Dret de Patronat pretès pel nou Estat (1938).

Sens dubte servirà per tenir una visió general d'aquella dècada tan dolorosa per a l'Església i per a la societat en conjunt, una introducció a l'abast de tothom i recomanada a tots els interessats per la importància dels temes.

Al final, s'hi recullen reflexions molt posteriors als fets –com homilies de bisbes i textos d'entrevistes– que ja van més enllà de la investigació històrica i són el producte de reflexions autoritzades però particulars.

Felicitem de cor monsenyor Cárcel Ortí pel seu gran i incansable treball, i esperem amb ell que pugui continuar oferint-nos els documents dels anys del pontificat de Pius XII, com ho està fent amb el del seu predecessor en la cadira de Sant Pere, un cop que el papa Francesc determini d'obrir el pontificat de Pius XII en l'escaïença dels seixanta anys de la mort del papa Pacelli.